

Ю. ПОПЕЛЕШКО

Передумови виникнення просвітницьких громад як осередків творчої інтелігенції в Україні

УДК 37.017.4:37.035.6

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ГРОМАД ЯК ОСЕРЕДКІВ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ (кінець ХІХ ст.)

Попелешко Юлія

кандидат педагогічних наук, старший викладач

МДПУ імені Б. Хмельницького

м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна

yulia.kosteva@yandex.ua

Анотація. У статті висвітлено соціально-політичні та педагогічні передумови виникнення просвітницьких громад в Україні як осередків формування творчої інтелігенції (кінець ХІХ ст.). Завдяки аналізу історико-педагогічних джерел установлено, що кінець ХІХ ст. став для українців Наддніпрянської України періодом протистояння з владою за збереження національної культури. Уперше в історії педагогічні проблеми широко обговорювалися громадськістю, крім того, вони стали предметом громадських ініціатив, життя країни збагатилося на нове явище – громадсько-педагогічний рух. З'ясовано, що масовість учасників просвітницького руху, української інтелігенції привела в містах до логічної заміни поодинокі індивідуальної культурницької роботи на діяльність цілих об'єднань – громад. У громадах відбувалося становлення майбутніх діячів просвітницького руху: учителів, учених, лікарів, які поступово перетворювалися на національних діячів. Громадівці стали пізніше членами багатьох просвітницьких організацій. Діяльність громадівців – багатьох представників української інтелігенції – підготувала ґрунт для появи на арені громадської просвітницької ініціативи національних (українських) організацій (товариств).

Ключові слова: просвітницькі громади; творча українська інтелігенція; просвітницький рух; громадсько-педагогічний рух; громадівці; національна освіта.

ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ОБЩИН КАК ЦЕНТРОВ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В УКРАИНЕ (конец ХІХ века)

Попелешко Юлія

кандидат педагогических наук, старший преподаватель

МГПУ имени Б. Хмельницкого

г. Мелитополь, Запорожская обл., Украина

yulia.kosteva@yandex.ua

Аннотация. В статье освещены социально-политические и педагогические предпосылки возникновения просветительских общин в Украине как центров формирования творческой интеллигенции (конец ХІХ века). С помощью анализа историко-педагогических источников мы установили, что конец ХІХ века. стал для украинцев Приднепровской Украины периодом противостояния с властью за сохранение национальной культуры. Впервые в истории педагогические проблемы широко

обсуждались общественностью, более того – они становились предметом общественных инициатив, жизнь страны обогатилась на новое явление – общественно-педагогическое движение. Массовость участников просветительского движения, украинской интеллигенции в городах привела к логической замене одиночной индивидуальной культурной работы на деятельность целых объединений – общин. В общинах происходило становление будущих деятелей просветительского движения: учителей, ученых, врачей, которые постепенно превращались в национальных деятелей. Громадовцы стали позже членами многих просветительских организаций. Деятельность громадовцев – многих представителей украинской интеллигенции – подготовила почву для появления на арене общественной просветительской инициативы национальных (украинских) организаций (обществ).

Ключевые слова: просветительские общины; украинская творческая интеллигенция; просветительское движение; общественно-педагогическое движение; громадовцы; национальное образование.

BACKGROUND OF EDUCATIONAL COMMUNITY INITIATION AS CENTERS OF CREATIVE INTELLIGENTSIA IN UKRAINE (late 19th century)

Yuliia Popeleshko

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer

MSPU named after B. Khmelnytskyi

Melitopol, Zaporizhzhia Region, Ukraine

yulia.kosteva@yandex.ua

Abstract. The article deals with socio-political and pedagogical background of educational communities in Ukraine as centers of forming creative intellectuals (late 19th century). Activities of educational societies of the late 19th century create a whole era in the development of education and culture history in Ukraine. Their work in the field of education has gained public appeal joining the General process of national revival. Progressive Ukrainian intelligentsia, working in societies, awakens the national consciousness, lay the foundations of mother tongue education.

The emergence and activities of various public organizations in Ukraine in late 19th century are a kind of a phenomenon that has not only cultural and enlightening nature, but also an educational one. One of the main objectives is to change the content and quality of Ukrainian people's education.

Through an analysis of historical and pedagogical sources we have found that the end of the 19th century became for Ukrainians in Dnieper Ukraine the period of confrontation with the authorities for preserving the national culture. Changes in the Russian Empire began a strong push for the national awakening and intensification of national consciousness of the intelligentsia in the Ukrainian provinces. Seeing their duty in developing the national culture, Ukrainian intelegencia launched special enlightening trend.

For the first time in the history of Ukrainian society pedagogical problems were widely discussed by the public, besides they became the subject of public initiatives, the country's life was enriched with a new phenomenon – public-educational movement. The participants of the educational movement of the Ukrainian intelligentsia in cities led to the logical replacement of single individual cultural work to the activities of the whole associations, communities. In communities the future leaders of the enlightenment movement were formed. They were teachers, scientists, doctors, who gradually turned to be national activists. The community members later

became members of many educational organizations. Active community members, many representatives of the Ukrainian intelligentsia followed the way for arising in the arena of public awareness initiatives at the national (Ukrainian) organizations (societies).

Thus, the nineteenth century for Ukrainians and citizens of the Russian Empire was the time of struggle for preserving their native language, education and culture. The best representatives of the leading socio-educational movement saw a way to preserve the nation in school, in the education of the people, in establishing a national system of education. Late XIX – early XX century for the Ukrainian people was the period of the national revival, self-reflection as an ethnic group, and the individual as an authentic person in history and in the modern world.

Key words: educational community; the Ukrainian intellectuals; the enlightenment movement; socio-pedagogical movement; community members; national education.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Аналіз історико-педагогічних джерел дав можливість установити, що кінець XIX і початок XX століття стали для українців Наддніпрянської України періодом протистояння з владою за збереження національної культури. Політичні зміни в житті країни активізували діяльність демократичної частини суспільства, яка почала відстоювати право на впровадження загальної освіти, засуджувала становість школи, тілесні покарання, ранню професіоналізацію, вимагала автономії вищої школи тощо. Уперше в історії українського суспільства педагогічні проблеми широко обговорювалися громадськістю, крім того, вони стали предметом громадських ініціатив. Життя країни збагатилося на нове явище – громадсько-педагогічний рух, який дав Україні відомих педагогів і політичних діячів.

На нашу думку, у часи утвердження української державності в галузі освіти важливо враховувати вітчизняні здобутки для уникнення помилок попередніх поколінь та залучення кращих надбань для утвердження національної системи освіти й ефективної підготовки кваліфікованих спеціалістів, здатних підвищувати свій професійний рівень упродовж життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства.

У цьому контексті вивчення досвіду діяльності просвітницьких громад дасть можливість дослідити цей процес, виявити прогресивні тенденції, окреслити перспективу використання позитивних напрацювань у складних соціально-політичних умовах кінця XIX ст., переосмисливши їх. Окрім того, важливо з'ясувати, які проблеми порушували відомі педагоги, громадські діячі зазначеного періоду для використання цього арсеналу корисних педагогічних ідей у практиці підготовки фахівців нашого часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою джерельної бази досліджуваної проблеми є архівні матеріали, які розкривають її зміст. Важливим джерелом для розкриття проблеми є також підручники, написані сучасниками окресленого періоду – істориками й діячами освіти, які присвятили свій доробок питанням становлення освіти кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст.

Із сучасних дослідників можна виокремити працю Л. Березівської «Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.)», де стисло висвітлено діяльність київських просвітницьких товариств другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., окреслено передумови виникнення педагогічних громад як осередків творчої інтелігенції кінця ХІХ ст. У роботі подано узагальнену інформацію про структуру, завдання, форми й методи діяльності громад, висвітлено основні результати їхньої роботи, згадано освітніх діячів, що були членами просвітницьких громад [1].

Формулювання цілей статті. Мета роботи – висвітлити та обґрунтувати соціально-політичні та педагогічні передумови виникнення просвітницьких громад в Україні як осередків творчої інтелігенції кінця ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність просвітницьких громад кінця ХІХ ст. – це ціла доба в розвитку історії педагогіки й культури України загалом. Їхня діяльність на ниві освіти набула помітного суспільного звучання, увійшовши в загальний процес національного відродження. Прогресивна українська інтелігенція, працюючи в товариствах, пробуджувала національну самосвідомість, закладала основи рідномовної освіти.

Виникнення й діяльність різних громадських організацій в Україні наприкінці ХІХ ст. є своєрідним за своєю природою явищем, яке мало не лише культурно-просвітницький, а й педагогічний характер, бо одним з основних завдань цих організацій було змінити зміст і якість освіти українського народу.

Послідовна політика російського уряду щодо українського народу була спрямована на заборону української мови. Цілою низкою наказів українську мову поступово було витіснено з навчальних закладів України. Наказом Петра І від 1720 р. заборонялося друкувати книжки українською мовою, через що примушували вилучати українські тексти з церковних книг. На прохання ченців Києво-Печерської лаври дозволити друкувати

Передумови виникнення просвітницьких громад як осередків творчої інтелігенції в Україні

українські букварі, бо московські не хотіли купувати в Україні, уряд відповів наказом про заборону друкувати українські букварі та вилучити ті, що були в ужитку (1769). Наказом Катерини II (1782 р.) було створено «Коміссію для заведення в Росії народних училищ» для впровадження в Україні навчальних програм без урахування жодних національних особливостей, зокрема мовних відмінностей.

Міністр внутрішніх справ П. Валуєв у листі до міністра народної освіти від 18 липня 1863 р. писав, що «...ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може...». Розпорядженням царя від 20 липня цього ж року категорично заборонялося видання українською мовою книг «учбових і взагалі призначених для початкового читання народу». Найжорстокішим з усіх протиукраїнських заходів став Емський указ від 18 травня 1876 р. (створений таємним царським радником Михайлом Юзефовичем), який забороняв увезення будь-яких українських книжок і брошур із-за кордону; видання українських творів та переказів, окрім історичних документів та художніх творів, друкування слів українською мовою біля нот, влаштування українських вистав, читання для народу. Емські постанови переглядалися в 1881, 1892, 1894, 1895 роках. Заборони із часом підтверджувалися, а то й додавалися нові [2].

Отже, XIX ст. для українців, підданих Російській імперії, було часом боротьби за збереження власної мови, освіти, культури. Кращі представники нації, які очолювали громадсько-освітній рух, убачали шлях до її збереження саме в просвітництві народу, у створенні національної системи виховання. Кінець XIX – поч. XX ст. для українського народу – це період національного відродження, осмислення себе як етносу.

Український просвітницький рух розгортався в контексті соборницьких тенденцій. Це, наприклад, яскраво проявилось в ідеях Кирило-Мефодіївського братства (1845 – 1846 рр.). У зв'язку з пригніченням національного життя в Наддніпрянській Україні («Валуєвський циркуляр» про заборону українського друкованого слова) на Галичину спрямували допомогу відомі українські письменники та діячі, що надсилали сюди свої твори, допомагали матеріально в розвитку видавничої справи [2, с. 8].

Період 50 – 60 рр. багато в чому став визначальним не лише для подальшого розвитку українського руху в Російській імперії, а й для розробки царатом стратегії боротьби з його проявами. Підґрунтя для

глибоких зрушень у національному просвітницькому розвитку принесла і доба революційних рухів у Європі 1848 р., відома як «весна народів». На думку багатьох істориків, зокрема М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, українське національне культурне відродження, як і в усіх інших слов'янських народів, мало своє джерело в пробудженні української народності. У праці «Історія України з малюнками» Д. Дорошенко зазначав: «Це відродження, з одного боку, сперлося у нас на давню національну традицію Української козацької держави – Гетьманщини, а з другого – на нові народолюбиві ідеї, принесені із Заходу» [4, с. 16].

Смерть у 1855 р. Миколи I та сходження на престол Олександра II поклали початок нового етапу в історії держави – етапу вимушених реформ. Протиріччя між бурхливим розвитком промисловості та самодержавною формою правління з її середньовічними пережитками кріпосництва зрештою породжувало той конфлікт, який низкою істориків характеризується як назрівання першої революційної ситуації в Росії.

Скасування кріпацтва в Росії й посилення капіталістичних відносин не лише привели до соціально-економічних змін, а й сприяли вибуху громадсько-педагогічної діяльності. Певна лібералізація життя в країні активізувала діяльність демократичної частини суспільства, яка почала виступати за впровадження загальної освіти, засуджувати становість школи, тілесні покарання, ранню професіоналізацію, вимагати автономії вищої школи, уболівати за розвиток освіти тощо. Уперше в історії імперії педагогічні проблеми починають широко обговорюватися громадськістю, крім того, вони стають предметом громадських ініціатив. Так, на межі 50 – 60 рр. XIX ст. життя країни збагатилося новим явищем – громадсько-педагогічним рухом [1, с. 59].

Зміни в імперії стали сильним поштовхом до національного пробудження й активізації національно свідомої інтелігенції в українських губерніях. Убачаючи своїм обов'язком розвиток національної культури взагалі та поширення освіти серед власного народу зокрема, тогочасна українська інтелігенція своєю діяльністю започаткувала в новоствореному загальноросійському громадсько-педагогічному русі окремий просвітницький напрям.

Масовість учасників просвітницького руху української інтелігенції привела в містах до логічної заміни поодинокі індивідуальної культурницької роботи на діяльність цілих об'єднань – громад. Такі напівлегальні самодіяльні громади на межі 50 – 60 рр. з'явилися в Києві,

Передумови виникнення просвітницьких громад як осередків творчої інтелігенції в Україні

Петербурзі, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі, Умані, Миколаєві, Херсоні, Москві та інших містах. Оскільки вони згуртовували людей різних станів, достатків, суспільно-політичних поглядів, то не мали ані усталених програм, ані чіткої структури роботи організації.

Як зазначав щодо членів громад один із дослідників історії українського руху П. Житецький, «об'єднувала їх одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, ...одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську самостійність, любов до рідного краю і люду» [5, с. 123 – 124].

Отже, становище української спільноти в цей час зумовлювалося накопиченням внутрішнього, політичного, культурного, інтелектуального, економічного потенціалу, що дозволив протистояти зовнішнім впливам і реалізувати свої власні національні прагнення.

Визвольному руху, що виник у всій Російській імперії і супроводжувався сплеском національної самосвідомості, співчувала передова інтелігенція Росії: «Петербурзький комітет грамотності в 1862 р. звернувся до уряду з проханням, щоб в народних школах на Україні заведено науку на українській мові, а між рекомендованими ним для народного читання книжками було навіть більше українських, як великоруських» [3].

На межі 50 – 60-х років ХІХ ст. почалася нова культурна хвиля, яка мала яскраве національне забарвлення. Важливою складовою тогочасного суспільного руху був потужний педагогічний рух, для якого була характерна певна неоднорідність, що й спричинила виникнення низки суспільних педагогічних і просвітницьких об'єднань. Ці організації мали на меті розв'язання провідних проблем педагогічної теорії і практики.

У Києві організувалася перша в Україні «Громада» – нелегальна організація демократичної української інтелігенції, що розпочала широку, цілеспрямовану культурно-освітню роботу. Члени «Громади» відкривали недільні, щоденні й вечірні школи для дорослих, організували гуртки освіти, бібліотеки, публічні лекції, намагалися поширювати українське друковане слово, відстоювали національний зміст викладання, влаштовували народні читання, працювали в бібліотеках-читальнях, влаштовували театральні вистави. Засновниками «Громади» були В. Антонович, П. Житецький, М. Драгоманов. Громадівці неодноразово зверталися до уряду з вимогами про дозвіл на освіту рідною мовою [6, с. 93].

Передумови виникнення просвітницьких громад як осередків творчої інтелігенції в Україні

Таким чином, національний поступ постійно фокусувався на мовній проблемі, вона була основою першого «інтелектуального пробудження».

Опікувався Київським навчальним округом у той час М. Пирогов, який після докладного ознайомлення з практикою організації недільних шкіл у Дерпті в 1859 р. відкрив першу недільну школу в Києві та став її викладачем. Через рік у Києві функціонували чотири чоловічі та дві жіночі недільні школи.

Перша недільна школа виникла на Подолі. Вона складалася з двох відділів: для неосвічених і для тих, які вже вміли читати. Як зазначала С. Русова в праці «Просвітницький рух на Україні в 60-х роках», у школі навчався 121 учень, із яких 93 особи записалися українцями, а в недільній школі на «Новому Строєнні» – понад 100 учнів, із них 75 українців. Крім цих шкіл для хлопців, було відкрито школи й для дівчат.

У 1860 р. розпочали свою діяльність недільні школи при Першій Київській та при Фундуклеївській гімназіях, у Полтаві, Харкові, Кременчуці, Переяславі, Золотоноші, Лубнах, Чернігові, Новгород-Сіверському. Створені громадівцями недільні школи сприяли розвитку народної освіти рідною мовою. Так, основною метою Подільської та Новостроєнської шкіл було «...надати українському народові освіту в найбільш доступній для нього самого формі, народною українською мовою» [7, с. 38].

Крім того, як зазначала С. Русова в праці «Просвітницький рух на Україні в 60-х роках», недільні школи «викликали серед інтелігентного громадянства жвавий рух до народної освіти: гімназисти, студенти, учителі середніх шкіл та інші добровольці пригадали той великий обов'язок, що лежить на всіх свідомих громадянах – хоч крихіткою освіти поділитися з темними людьми» [7, с. 39].

Зусиллями демократичної громадськості в 1859 – 1860 рр. було відкрито 68 недільних шкіл, зокрема й у селах. Для недільних шкіл видавалися підручники російською та українськими мовами. Т. Шевченко для недільних шкіл упорядкував «Буквар Южнорусский».

Громадівці й наступні покоління українців використовували твори Т. Шевченка для поширення запропонованої ним народної педагогічної ідеї, виховання національної самосвідомості. Недільні школи на той час були єдиними закладами, де можна було вивчити українську мову, але тоді цей рух робив лише перші свої кроки. Імперський уряд, що відчув для себе загрозу в культурницькій діяльності української інтелігенції, завдав їй

нищівного удару. У 1862 р. недільні школи було заборонено, але через два роки (1864 р.) вони були дозволені знов із великими обмеженнями [7, с. 40]. Так було покладено кінець шляхетному пориванню носіїв української національної свідомості, однак усі ті форми конкретної практичної просвітительської діяльності, які виникли на межі 50 – 60 рр. XIX ст., більш чи менш активно використовувались українською інтелігенцією аж до 1917 року.

На початку 70-х років XIX ст. В. Антонович за підтримки М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського, С. Русова утворив «Стару громаду» (близько 70 осіб), щоб відрізнити її від «Молодої громади», що складалася переважно зі студентів. Друкованим органом «Старої громади» стала газета «Киевский телеграф». У 1873 р. у Львові розпочало свою діяльність Літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке пізніше було реформоване в наукове й фактично стало неофіційною українською академією наук [1, с. 10].

Наведені факти свідчать, що в громадах відбувалося становлення майбутніх діячів просвітницького руху: учителі, учені, лікарі поступово перетворювалися на національних діячів. Громадівці стали пізніше членами багатьох просвітницьких організацій. Особливо жорстоку політику царат спрямовував проти громадсько-національного руху, проти українського шкільництва, тому більшість просвітницьких організацій існували в російській оболонці. Проте майже в усіх російських організаціях працювали свідомі українці, вихідці зі «Старої громади», які намагалися проводити роботу, спрямовану на відродження української мови, освіти, на видання українських книжок.

Громади – це перший досвід гуртування творчої української інтелігенції та її діяльності на терені національної освіти та виховання. Таким чином, діяльність громадівців, багатьох представників української інтелігенції підготувала ґрунт для появи на арені громадської просвітницької ініціативи національних (українських) організацій (товариств).

Отже, соціально-економічні та суспільно-політичні умови, досвід зарубіжної та прогресивної російської і української педагогіки, громадсько-педагогічні пошуки, рівень національної самосвідомості української інтелігенції, духовно-культурне становище, інтереси й потреби, національно-визвольна боротьба українського народу зумовили появу в

Передумови виникнення просвітницьких громад як осередків творчої інтелігенції в Україні

другій половині XIX століття просвітницьких громад. Упродовж свого функціонування просвітницькі громади, а особливо національні, були консолідувальною силою представників громадськості, учених, педагогів навколо національної ідеї.

Висновки. Аналіз історико-педагогічних джерел надав можливість установити, що становлення та розвиток просвітницьких громад в Україні наприкінці XIX ст. були зумовлені піднесенням національно-культурного відродження в 80 – 90-х роках XIX ст., що включало розвиток просвітництва в західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини, та розповсюдження в Наддніпрянській Україні «заборонених» українських видань, творів діячів національно-визвольного руху, боротьбу з антиукраїнськими наказами та заходами царського уряду, гостру потребу в розвитку й реформуванні освіти та поширенні культурно-освітніх знань серед українського населення.

Кінець XIX ст. став для українців Наддніпрянської України періодом протистояння з владою за збереження національної культури. Певна лібералізація життя в країні активізувала діяльність демократичної частини суспільства, яка почала виступати за впровадження загальної освіти, засуджувала становість школи, тілесні покарання, ранню професіоналізацію, вимагала автономії вищої школи тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – Київ : «Молодь», 1999. – 191 с.
2. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999 – с. 208
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Десята тисяча. Репринтне відтворене видання 1913 року. / М. Грушевський. – К.: Золоті ворота, 1990. – 500 с.
4. Дорошенко Д. Історія України з малюнками / Д. Дорошенко. – Авгусбург, 1947. – 106 с.
5. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 123 – 124.
6. Крип'якевич І. П. Історія України. / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 271 с.
7. Русова С. Просвітницький рух на Україні в 60-х роках / С. Русова // Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. – 1917. – № 3 – 4. – С. 178 – 179.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Berezivska, L. D. (1999). *Osvitno-vihovna diialnist Kyivskykh prosvitnytskykh tovarystv (druha polovyna XIX – poch. XX st.) [Educational activities of Kyiv educational associations (the second half of XIX – early XX centuries)]*. Kyiv: «Molod» [in Ukrainian].
2. Bilavich, G., & Savchuk, B. (1999). *Tovarystvo «Ridna shkola»*. [The society “Native school”]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M. (1990). *Iliustrovana istoriia Ukrainy. Desiata tysiacha. Repryntne vidtvorene vydannia 1913 roku*. [Illustrated history of Ukraine. The tenth thousand. The reprinted reproduced edition of 1913]. K.: Zoloti vorota [in Ukrainian].
4. Doroshenko, D. (1947). *Istoriia Ukrainy z maliunkamy*. [History of Ukraine with pictures]. Avgusburg [in Germany].
5. Zhitetskyi, I. (1928). Kyivska hromada za 60-tykh rokiv [Kiev community of the 60-ies]. *Ukraina – Ukraine* (Vol. 1), (pp. 123 – 124) [in Ukrainian].
6. Kripiakevych, I. P. (1990). *Istoriia Ukrainy*. [History Of Ukraine]. Lviv: Svit [in Ukrainian].
7. Rusova, S. (1917). *Prosvitnytskyi rukh na Ukraini v 60-kh rokakh* [Educational movement in Ukraine in the 60-ies] *Vilna Ukrainiska Shkola: Organ Vseukrainskoi uchytelskoi spilky – Free Ukrainian school on Ukrainian teachers’ union*, 3-4, 178-179 [in Ukrainian].